

ARKEOLOGI I NORR 3

1990

ARKEOLOGISKA INSTITUTIONEN

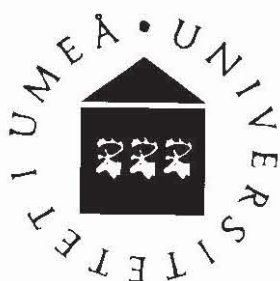
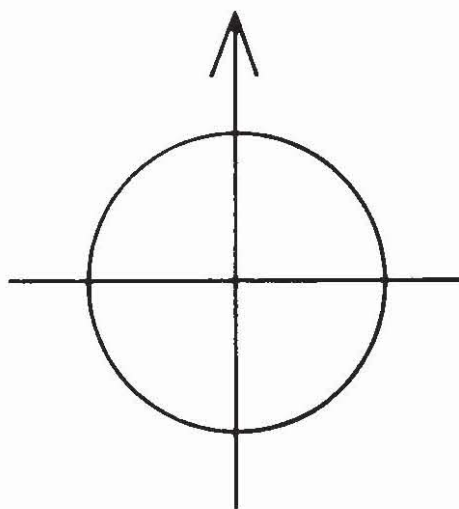

UMEÅ UNIVERSITET

ARKEOLOGI I NORR

3

1990

UMEÅ UNIVERSITET
Institutionen för arkeologi
UMEÅ UNIVERSITY
Department of Archaeology

Utgivare: Institutionen för arkeologi, Umeå universitet

Redaktör: Evert Baudou

Distribution: Institutionen för arkeologi,
Umeå universitet, S-901 87 Umeå, Sverige

Tryckt med bidrag från Humanistisk-samhällsvetenskapliga forsknings-
rådet, Stockholm

Figuren på omslaget återger ett ristningsfält på Brådön, Nämforsen.
Efter Hallström 1960.

ISSN 0284-558X
Printed in Sweden by
Centraltryckeriet, Umeå 1992

Innehållsförteckning

Förord

HÄLLRISTNINGSSEMINARIET VID NÄMFORSEN

Mats P. Malmer

Har nordlig och sydlig hällristningstradition påverkat varandra
— i så fall hur, och varför? 7

Anders Hagen

Regionindelning, särpreget og kontakt i bergkunsten 19

Per H. Ramqvist

Hällbilder som utgångspunkt vid tolkningar av jägarsamhället 31

Lars Forsberg

De norrländska hällristningarnas sociala kontext — alternativa
tolkningar 55

Evert Baudou

Boplatsen vid Nämforsen 71

UPPSATSER

Anders Huggert

Vikarefångst vid Rickleåns mynningsvik för 4500 år sedan?
— Ett bidrag till vår kunskap om stridsyxekulturen i övre Norr-
land 83

Hannu Kotivuori

Råbacken — En rösegrupp från förromersk järnålder i Nykarle-
by, Österbotten, Finland 105

Kerstin Lundin

Kokgropar i Norrbottens kustland. Ett försök till tolkning av
kokgroparnas funktion 139

Mats P. Malmer

Har nordlig och sydlig hällristnings- tradition påverkat varandra — och i så fall hur, och varför?

Malmer, M. P. 1992. Har nordlig och sydlig hällristningstradition påverkat varandra — och i så fall hur och varför? (Did northern and southern rock art tradition in Scandinavia influence each other — and, if so, how and why?) *Arkeologi i norr* 3:7—18.

Abstract

North of a line from Uppsala-Oslo-Stavanger, animal designs occur twice as frequently as ship designs, but south of the line, ship designs are three times as frequent as animal designs. There are also many other quantitative and qualitative differences between north and south. But it is probably wrong to think — as many scholars did — that northern rock art is representative and imaginative. Probably all rock art designs are *both* representative and imaginative. Both northern and southern rock art reflect economic realities. The idea that northern rock art is from the Stone Age, whereas in the south it is from the Bronze Age, is somewhat exaggerated. There has been a common Scandinavian art tradition since the Mesolithic period. That northern and southern rock art are partly contemporary is clearly demonstrated at Nämforsen, where southern ship, foot and circle designs occur. The ship designs seem to have been accepted and further developed by northern tradition of making animal designs is accepted in the northern — and only in the northern part of south Scandinavia.

Mats P. Malmer, Institutionen för arkeologi, Stockholms universitet, S-106 91 Stockholm, Sweden.

Rubriken till mitt föredrag innehåller tre frågor. Men inledningsvis bör man nog ställa ännu en fråga, nämligen om vi verkligen har en *nordlig* och en *sydlig* bergkonsttradition, eller om det kanske bara är en enda. Frågan är inte unik för oss i Skandinavien — en liknande motsättning finns på många ställen i världen. Det unika för oss här är snarare att det kan falla sig naturligt att kalla dem just nordlig och sydlig.

Ett klassiskt sätt är att skilja mellan *sensoriska* och *imaginära* ristningar. Så skriver exempelvis Herbert Kühn. Sensorisk skall då betyda sådant som har med sinnesintrycken att göra, och imaginär syftar på föreställningsvärlden. Lite mer ren svenska är orden *naturhärmande* respektive *symboliska*. Så säger bland andra Carl-Axel Althin.

Mycket vanliga är uttrycken *fångstristningar* (på norska: *veideristninger*) och *jordbruksristningar*. Man avser i stort sett samma två grupper, vilket innebär att man karakteriserar fångstristningarna som naturhärmande och jordbruksristningarna som symboliska. Jordbruksristningarna är lätta att datera till *bronsåldern*. Fångstristningarna blir då som kontrast kallade *stenåldersristningar*, och ibland lyckas man ju också bevisa att den benämningen är adekvat. Carl-Axel Moberg konkretiserar motsatsparet genom att kalla dem *viltristningar* och *skeppsristningar*, efter det i respektive område vanligaste motivet.

Anders Hagens uppfattning skiljer sig rätt mycket från de just nämnda forskarnas. Han säger att visst finns det kontraster, men också likheter, mellan norr och söder. Viltristningar förekommer inte bara i norr, utan också i söder. Och skeppsristningarna är inte inskränkta till Sydsandinavien: det finns bilder av skepp eller båtar, vilket man nu vill kalla dem, också i norr. Här på Nämforsen-ristningarna finns ju till exempel bemannade båtar med lika stor besättning som någonsin de sydliga skeppen. Märkliga, svårtolkade symboler finns det i både norr och söder. Också människor, med eller utan attribut, finns i både norr och söder, även om attributen är olika: det kan vara yxor och spjut i Sydsandinavien och älghuvudstavar i norr. Detsamma gäller fotspåren, även om det i söder alltid är spår av människor, och i norr av djur. Den största skillnaden mellan norr och söder är, att Sydsandinavien har ett antal motiv utan motsvarighet i norr. Det är framför allt vagnar, årder, vapen som inte bärs av någon människa, kläder och händer.

Hur skall man då se på dessa skillnader i terminologi, och därmed också uppenbarligen skillnader mellan forskarna i uppfattningen om de båda hållristningskomplexen? För min del anser jag att Anders Hagen har pekat på en väsentlig likhet mellan norr och söder, och den ligger på det inre, psykologiska planet. Enligt min mening tar man miste när man vill karakterisera de nordliga ristningarna som naturhärmande, sensoriska, och de sydliga som symboliska och imaginära. Alla hållristningsmotiv i Skandinavien, och sannolikt i hela världen, är på en gång senso-

riska och imaginära, på en gång naturhärmande och symboliska. Jag tar då naturligtvis ordet naturhärmande i betydelsen *avbildande* — det som avbildas kan vara antingen en levande varelse eller ett föremål, en artefakt. När man inte kan se vad en hållristningsbild föreställer, så beror det inte på att den inte skulle vara avbildande, utan på att stiliseringen har gått för långt. Jag vill alltså betona likheten mellan en hållristningsfigur och ett skrivtecken. Missförstå mig inte! Ingen enda hållristningsyta innehåller ett skrivet meddelande, det vore en fullständigt orimlig tanke. Men varje hållristningsfigur symboliserar enligt min mening ett *begrepp*. Att det är så framgår av att hållristningar överallt i världen upphör när skriften införs. Hållristningarna i italienska Sjöalperna upphör när romarna omkring 200 f.Kr. erövrar Gallia cisalpina och introducerar latinsk skrift. De skandinaviska hållristningar fortsätter inte sedan runorna införts. Hållristningarna i Stilla havets övärld, t ex på Hawaii, upphör i och med den europeiska erövringen under 1800-talet. Och hållristningarna eller hållmålningarna i det australiska Northern Territory upphör i samband med att missionsskolor och europeisk bosättning etableras under första hälften av 1900-talet. Allt detta bekräftar att det väsentliga hos hållristningar och hållmålningar är bildernas *betydelse*, deras begreppsliga innehåll. Mot denna bakgrund är det inte svårt att karakterisera skillnaden mellan Skandinaviens nordliga och sydliga hållristningskomplex. Den uttrycker i första hand olikheterna i materiell kultur.

I de flesta fall är det lätt att påvisa kvantitativa och kvalitativa skillnader mellan sydligt och nordligt. Om man godtyckligt delar Skandinavien i en nordlig och en sydlig del genom en linje Uppsala-Oslo-Stavanger så sammanfaller den ganska väl med nordgränsen för tät utbredning av sydskandinaviska bronser. Norr om linjen är djurbilderna mer än dubbelt så många som skeppsbilderna, men söder om linjen utgör de mindre än en tredjedel av skeppsbilderna. Vilket hållristningsmotiv man än väljer så visar det sig vara avgjort sydligt eller nordligt i förhållande till denna gränslinje. Så är det antingen man väljer mycket talrikt representerade motiv som skepp och djur — som förekommer i tusental — eller sällsynta motiv som årder eller män med älghuvudstavar — vardera kända i bara ett tiotal exemplar.

Som alla vet kan de sydliga hållristningsmotiven lätt dateras till bronsåldern. Det kan däremot inte ett enda av de övervägande nordliga motiven, och av detta och andra skäl daterar man dem till en tid mot-

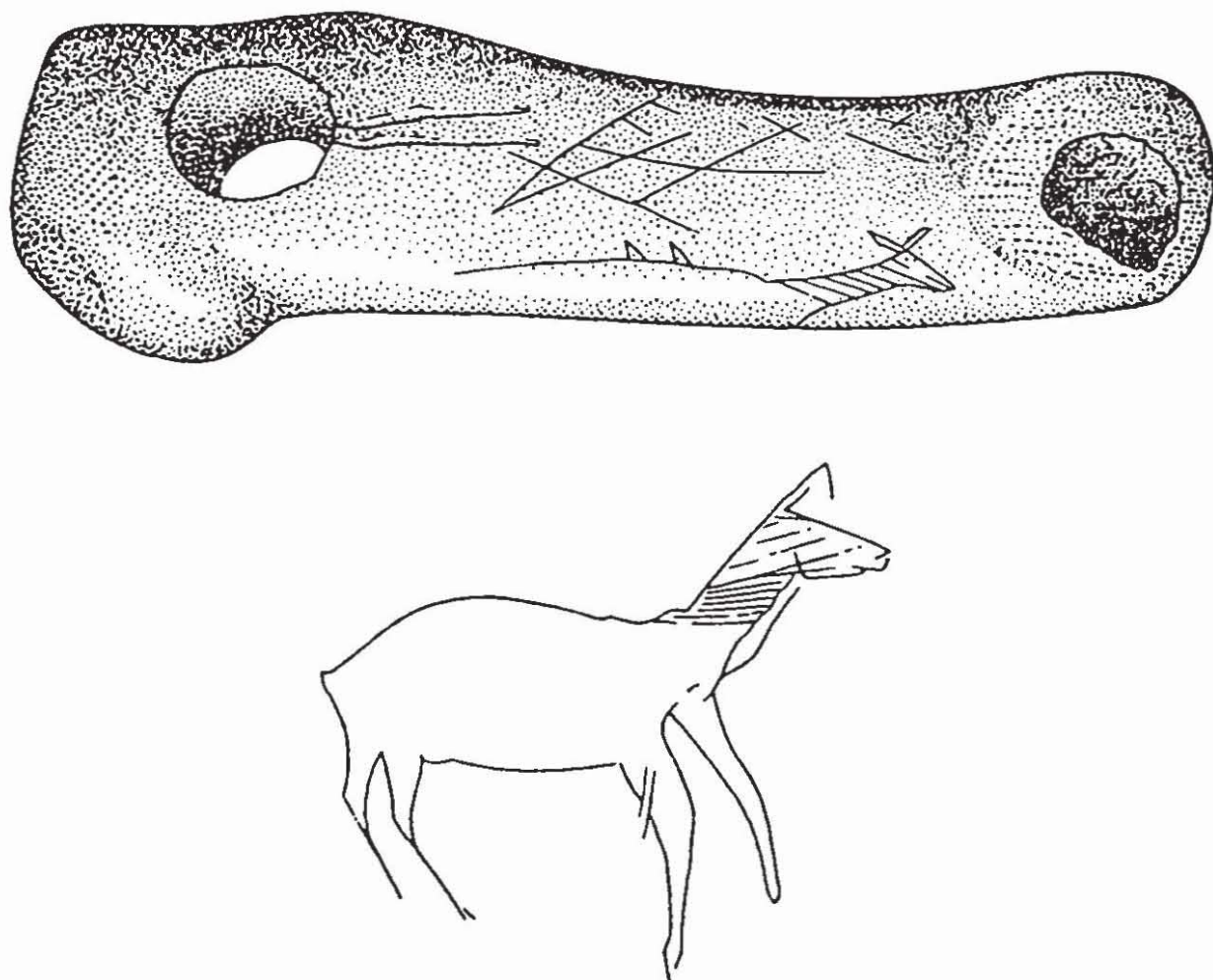

Fig. 1. Bild av ett rådjur, inristad på en mesolitisk hornyx från Ystad. Efter Stenberger 1964.

svarande den sydsandinaviska stenåldern. Men detta är ju ett märkligt förhållande. Varför skulle vi ha nästan bara stenåldersmotiv i norr, och nästan bara bronsåldersmotiv i söder? Vad stenåldern beträffar är den rimliga förklaringen att det verkligen fanns en konst i söder också, fast den utfördes på ben och horn, som den berömda bilden av ett rådjur på den mesolitiska hornyxan från Ystad (fig. 1), eller på bark, som i Australien och på många andra håll i världen. Att den inte utfördes som monumentalkonst på klippor har — åtminstone vad Skåne och Danmark beträffar — sin enkla förklaring i att de mesolitiska boplatserna där huvudsakligen låg vid igenväxande sjöar eller sandiga havsstränder, långt från dekorerbara klippor. Dessutom är det fullt möjligt att vi så småningom kommer att finna hållristningar från stenåldern också i Sydskandinavien — på samma sätt som hållmålningar överraskande upptäcktes i södra Finland och västra Sverige under 1960- och 1970-talen.

Dateringen av de äldsta nordliga hållristningarna är omdiskuterad, men allmänt sett förefaller det rimligt att djurbilder i en eller annan form framställdes ungefär lika tidigt som i Sydsandinavien, kanske vid övergången mellan boreal och atlantisk tid. Mycket tyder på att de nordliga ristningarna också fortsätter ner i tiden, parallellt med Sydskandinaviens bronsåldersristningar. Ett gott belägg för att det förhåller sig så är Nämforsen-ristningarna.

Gustaf Hallström (1960) delade topografiskt in Nämforsen-ristningarna i tre delar, Nämforsen I (älvstränderna), Nämforsen II (Notön) och Nämforsen III (Brådön). Denna indelning kan man använda för att undersöka om ristningarna utgör en typologiskt och topografiskt — och därmed sannolikt även kronologiskt — enhetlig massa, eller om älgfigurerna tvärtom är olika utformade i de skilda delarna av Nämforsen. Man kan indela älgfigurerna, som ju utgör det helt dominerande motivet, i tre grupper (fig. 2): A, konturtecknade, B, konturtecknade med ett inre mönster, och C, med hela kroppsytan utfylld. (En fjärde grupp, D, där djurkroppen tecknas med en enda linje, utgör bara 2,5 % av totalantalet och kan försummas i detta sammanhang.) A kan hypotetiskt förmodas vara den äldsta gruppen, eftersom den i fråga om storlek och utförande anknyter till de stora naturalistiska djurfigurerna i norska Nordland fylke. Om man nu undersöker djurfigurernas fördelning på Nämforsens tre delar så visar det sig att A-djuren till 76 % återfinns i Nämforsen II och III, Notön och Brådön, och bara till 24 % i Nämforsen I, älvstränderna. Av B-djuren finner man 91 % på öarna och bara 9 % på älvstränderna. Men med C-djuren är det tvärtom: bara 44 % på öarna, men 56 % på älvstränderna (jämför Malmer 1981, s. 136, Table 29). Den rimliga slutsatsen blir, att ristan det i Nämforsen börjat med A- och B-djur på öarna, särskilt Brådön, och därifrån spritt sig till älvstränderna, som domineras av C-djur.

Fig. 3 visar ett avsnitt av ristningarna på Brådön. Det domineras av älgbilder av grupp A, även om B och C också förekommer. Här finns också Nämforsens största koncentration av sydliga motiv: hjulkors, fot-sulor och tidiga skeppsbilder, som alla kan dateras till äldre bronsåldern. Det är alltså fråga om en tydlig kontakt mellan nordliga och sydliga hållristningar. Hur har kontakten åstadkommit, och varför? Just nu skall jag bara beröra en enda formell detalj, som kanske ändå är viktig. Jag föreställer mig nämligen att Nämforens ristare fått *idén* att fram-

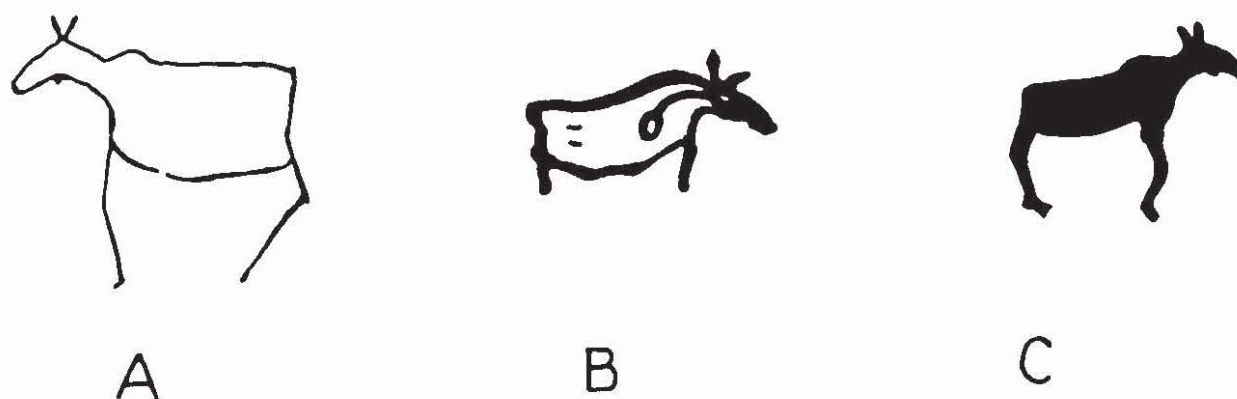

Fig. 2. Älgfigurer från Nämforsen av grupperna A, B och C.

ställa båtbilder genom dessa sydkandinaviska förebilder. En argumentering som denna, som hänvisar till möjliga förebilder till någonting, är i och för sig inte så stark. Forntidens människor var nämligen lika kloka som vi, och något så enkelt som en båtbild var Nämforsen-ristarna självfallet i stånd att uppfinna själva. Men nu förhåller det sig så att de formellt, typologiskt, typ-logiskt, äldsta Nämforsen-båtbilderna av typ AI och AII förekommer uteslutande på öarna — 6 på Brådön och en på Notön —, alltså tillsammans med de äldsta älgbilderna. Av yngre Nämforsen-båtbilder av typ B, sammanlagt 30 stycken, finner man däremot 20 på älvstränderna, tillsammans med de yngsta älgbilderna, men endast 3 på Brådön och 7 på Notön (Malmer 1981:118, Table 6). Mitt förslag till förklaring är alltså att människorna vid Nämforsen givetvis haft båtar i långa tider, men att det var kontakten med de sydliga hällristarnas skeppsbilder som gav dem idén att *avbilda* sina egna båtar. De modifierade alltså den rätt orealistiska sydkandinaviska skeppsbilden till en realistisk bild av sin egen båt.

Nordsvenska forskare brukar ibland energiskt värja sig mot tanken att någonting som helst i den nordskandinaviska forntiden skulle vara inspirerat av idéer från Sydkandinavien. Man menar med all rätt att folk i norr hade samma begåvning som folk i söder. Men om dessa forskare också anser att de flesta idéer uppkommit på den plats där de tillämpas,

Fig. 3. Ristningsfält på Brådön, Nämforsen. Efter Hallström 1960.

så har de säkert fel. De flesta människor — nutida lika väl som forntida — får aldrig någon idé av någon betydelse. De upprepar mestadels ord och tankar som någon annan sagt eller tänkt, och de handlar som de sett andra handla. Det förhållandet att de flesta människor *anser sig* vara i hög grad självständiga är onekligen befordrande — eller förmodligen nödvändigt — för en sund självkänsla, men ändrar inte faktum att originella begåvningar är synnerligen ovanliga. Sydskandinaviska arkeologer brukar med jämnmod finna sig i tanken att praktiskt taget hela innehållet i Sydskandinaviens förhistoriska kultur är hämtat utifrån Europa. ”All bildning står på ofri grund till slutet, blott barbarit var en gång fosterländskt”, som Esaias Tegnér uttrycker saken. Att försöka utreda var och varför lokalpatriotism uppträder skulle här föra alltför långt, även om problemet onekligen har betydelse även för tolkningen av förhistoriska fenomen. I den aktuella sakfrågan — båtbilderna i Nämforsen — kan emellertid följande tilläggas. Den sydskandinaviska bronsålderna skeppsbild är säkerligen direkt hämtad från Sydeuropa, och den kopieras i det oändliga i stiliserade former. Men när de nordskandinaviska hällristarna gör om denna stiliserade symbol till en realistisk bild av deras egen båt, så visar de en självständighet och en förnyelse av idévärlden som det sydskandinaviska samhället inte varit mäktigt.

Om älgbilderna dominerar de nordsvenska ristningarna, så ger de sydskandinaviska hällristningarna vid första ögonkastet ett annat intryck. Här tycker man sig finna en rikt varierad fauna: hästar, kor, svin, hundar och många vilda djur. Men undersöker man saken litet närmare, så visar det sig att det centrala sydskandinaviska bronsåldersområdet, Danmark och Skåne, under äldre bronsålder bara avbildar ett enda djur: hästen. Under yngre bronsålder tillkommer ett — men också bara ett — djur: ormen. Undantaget som bekräftar regeln är en liten portabel sten, bara 9 cm lång, från Bjergagergård på Jylland, som bland annat har tre hjortbilder och en jägare med spjut (Glob 1969:100, fig. 105). Genom en lycklig slump är den C 14-daterad till 630 ± 100 f. Kr., och tillhör alltså yngre bronsåldern. Motivet är typiskt för Bohuslän, och så liten som stenen är kan den ju mycket väl vara importerad till Jylland. Troligen visar den ingenting om hjortristningar i Danmark, lika litet som den berömda ristningen av en val på en liten skifferplatta från Vilhelmina (Hallström 1960:373) visar att det fanns valar i Kultsjön. Men ristningar på små bärbara stenar är ett rimligt sätt på vilket kunskap om hällristningsmotiv kan ha spritts.

Ser man närmare på de påstådda sydiskandinaviska ristningarna av nötboskap och tamsvin (Malmer 1981:86, fig. 24:9-10) så förstår man strax att det ingalunda är fråga om tamdjur, utan det är uroxar och vildsvin. Sådana framställningar av vilda djur, uroxar, vildsvin, hjortar, fåglar och vattendjur, finns bara i ur skånsk-dansk synpunkt nordliga landskap, främst Östergötland, Uppland, Bohuslän, Östfold och Rogaland — och så naturligtvis i det väldiga nordskandinaviska området. Varför finns de bara i dessa nordliga landskap? Enligt min hypotes är det fråga om påverkan från den nordliga hållristningstraditionen. Man har lärt sig av den nordliga seden att avbilda vilda djur, och tillämpat den på djur som var aktuella i stråket från Östergötland till Rogaland, men däremot inte i Nordskandinavien, alltså exempelvis uroxar och vildsvin. Detta är en fullständig parallell till Nämforsen-ristarnas sätt att lära den sydliga seden att avbilda skepp — men tillämpa den på sina egna båtar.

Det är lätt att förstå att ristare i det sydiskandinaviska områdets nordliga landskap kunde lära sig den nordliga traditionen att avbilda djur. Att det fanns fångstristningar på norska Östlandet är välkänt. Men de fanns närmare Bohuslän än så. Så långt söderut som i Göteborgstrakten finns en ristning av ett hjortdjur, konturtecknat med ett inre linjemönster (Malmer 1981:86, fig. 24:5). Och därtill kommer de nyupptäckta 8 västsvenska lokalerna med hållmålningar (Nordbladh 1987). De sydliga ristningarna kunde efterbilda den nordliga traditionen av den enkla anledningen att den fanns mitt ibland dem. Det är också lätt att begripa *varför* den fanns mitt ibland dem — helt enkelt därför att stråket från Uppland och Östergötland i öster till Bohuslän och Rogaland i väster under bronsåldern var lika mycket präglad av fångst som av jordbruk.

Nämforsen-ristarna hade på samma sätt den sydliga traditionens bilder för ögonen — skepp, hjulkors och fotsulor. Men det kan enligt min mening omöjligt förklaras med att Ådalen under bronsåldern skulle ha präglats av jordbruk. Den enda möjliga förklaringen synes vara, att bronsåldersmän från Sydiskandinavien helt enkelt rodde — eller seglade — upp till Ångermanälvens mynning, och förde med sig sin sydliga hållristningstradition. Transporttekniskt sett är detta ju på intet sätt svårare, utan tvärtom lättare, än transporten av flinta under mellanneolitisk tid ända upp till Västerbotten.

Men vad var det då som drev dessa sydiskandinaver upp till Ådalen, som knappast kan ha lockat med god åkerjord? Enligt min mening måste sydiskandinaverna ha kommit till Nämforsen för att driva handel.

Bronsåldersmaterialet som vi ser det i våra museer, alla de tiotusentals bronserna, är enligt min mening nästan till hundra procent spår av handel. Även om ett eller annat föremål, som många arkeologer numera tror, faktiskt representerar ett gåvoutbyte, så är det bara en finare beteckning på en under sirligare former genomförd handel.

Den viktigaste, och kanske den enda, vara som det sydiskandinaviska bronsålderssamhället kunde köpa kontinental brons för, är pälsverk. Och pälsverk gjorde de klokt i att hämta i nordligare och kallare trakter, där det har den högsta kvaliteten. Ur de sydiskandinaviska köpmännens synpunkt bör stränderna vid Nämforsen ha varit en handelsplats, där man under överenskomna, organiserade och fredliga former köpte pälsverk.

Denna hypotes om handel och nära personliga kontakter mellan nord- och sydiskandinaver — besvarar den den sista frågan i mitt föredrags titel, alltså: *varför* påverkade nordlig och sydlig hållristningstradition varandra? Nej, det gör den inte. Det finns en nuförtiden alldeles oförtjänt ringaktad förklaringsmodell, nämligen den diffusionistiska. Man har på senare tider påstått att praktiskt taget allting uppstår av lokala orsaker, och ingenting sprids. En sådan inställning är uppenbart orimlig. Det är tvärtom så att nästan allting sprids. Vad som har åstadkommit den diffusionistiska förklaringsmodellens vanrykte är, att somliga arkeologer har arbetat som om de trodde, att bara något har uppfunnits, så sprids det också. Men ingenting kan vara felaktigare. Idéer, varor och annat sprids till människor som anser sig ha nytta av dem, inte till andra. Vill vi förklara *varför* nordlig och sydlig hållristningstradition påverkade varandra, så måste vi försöka påvisa vad som kan ha varit *lockande* i den andra, främmande traditionens bildvärld.

Det kan knappast finnas något tvivel om att hållristningarna har med magi och religion att göra. Med magi avser man människans försök att genomföra sin vilja genom medel som inte överensstämmer med naturlagarna. Religion betecknar däremot människans dyrkan av en gudomlighet. Om en man under bronsåldern, i syfte att få bättre skörd, knackade in bilden av en plöjare, så är det ett exempel på en magisk ristning. Om mannen däremot, i tacksamhet över en god skörd, knackade in samma bild, så är det ett uttryck för hans dyrkan av en gudomlighet. Men skillnaden mellan dessa båda motiv att göra en hållristning kan naturligtvis ofta ha varit oklar för ristaren själv, och den är enligt min mening

omöjlig för den nutida forskningen att analysera. Enligt min mening kan vi aldrig komma in i bronsåldersreligionernas kärna — vi kan bara finna spår av de myter som denna kärna klätts i. Detsamma gäller *varje* religion där vi saknar texterna, även dagens världsreligioner, om *deras* texter gått förlorade. Vi skulle inte ha förstått deras kärna, och vi skulle bara delvis ha kunnat rekonstruera deras myter med hjälp av bevarade bilder.

Summerar man de sydliga hällristningarnas bildvärld blir resultatet otvetydigt: här avspeglas en sydiskandinavisk stormanna- och storbondeklass, som äger jorden och behärskar handeln med kontinenten. Det är en manlig värld, vars centrala begrepp är vapen, rikedom och styrka. De nordliga hällristningarna speglar *också* en manlig värld, där det centrala begreppet emellertid är jaktlycka. I både den nordliga och den sydliga traditionen finns dessutom motiv som tvångslöst kan tolkas som symboler för beskydd, tillbedjan och offer.

Enligt min mening är de sydliga hällristningarnas motiv ursprungligen och till största delen hämtade söderifrån, från kontinenten. Också det ekonomiska systemet har hämtats därifrån.

Men när man i det sydliga områdets norra utkant norrifrån övertar de jaktbara djurens motiv, så beror det på att jakten *där* har ekonomisk betydelse. Och när man vid Nämforsen övertar en del av den sydliga traditionens motiv, så beror det på att man inlemmats i ett stort europeiskt handelssystem.

Den nordliga och den sydliga hällristningstraditionen är samma andas barn, de speglar på var sitt område de ekonomiska realiteterna.

LITTERATUR

- Althin, C.-A., 1945. *Studien zu den bronzzeitlichen Felszeichnungen von Skåne*. Lund.
 Althin, C.-A., 1949. Hällristningar. *Svensk Uppslagsbok*, Bd 13:1184-1186. Malmö.
 Glob, P.V., 1969. *Helleristninger i Danmark*. København.
 Hagen, A., 1976. *Bergkunst. Jegerfolkets helleristninger og malninger i norsk steinalder*. Oslo.

- Hallström, G., 1960. *Monumental Art of Northern Sweden from the Stone Age. Nämforsen and other localities*. Lund.
- Kühn, H., 1952. *Die Felsbilder Europas*. Stuttgart.
- Malmer, M.P., 1975. The rock carvings at Nämforsen, Ångermanland, as a problem of maritime adaptation and circumpolar interrelations. *Prehistoric Maritime Adaptations of the Circumpolar Zone*. (ed. W. Fitzhugh). s. 41-46.
- Malmer, M.P., 1981. *A Chorological Study of North European Rock Art*. KVHAA. Antikvariska serien 32. Stockholm.
- Malmer, M.P., 1989. Bergkonstens mening och innehåll. *Hällristningar och hällmålningar i Sverige*. s. 9-28. Helsingborg.
- Moberg, C.-A., 1969. Vad hällristningarna berättar och vad man berättar om hällristningarna. *Hällristningar i Sverige*. s. 9-40. Oskarshamn.
- Nordbladh, J., 1987. Bird, fish or somewhere in between? The case of the rock paintings of the Swedish west coast. *Theoretical Approaches to Artefacts, Settlement and Society*, British Archaeological Reports, International Series 366:305-237. Oxford.
- Stenberger, M., 1964. *Det forntida Sverige*. Uppsala.